

Trebež v preteklih stoletjih

Kje je Trebež? To je mali zaselek ob desnem in levem bregu potoka Javornik. Skozenj pelje cesta v Javorniški Rovt. Hiše, ki stojijo ob levem bregu, spadajo pod kraj Koroška Bela, hiše na desnem bregu pa pod kraj Javornik.

Ker je Trebež pomemben za našo zgodovino železarstva si zasluži, da ga na tem mestu obravnavamo. Prvi zapis zasledimo že v Slavi vojvodine Kranjske iz leta 1689 na straneh 69 in 70, in sicer: »Dve miljii nad Radovljico pod visokimi gorenjskimi snežniki je Javornik. Ime mu je priraslo: kranjska beseda Javornik izvira iz javor, kar pomeni platanum, ker je tam okrog mnogo javorov. Je last gospoda Janeza Ferdinanda Javorniškega, barona, vodi ga pa sedaj gospod Janez Meyerhofenski kot najemnik. Na tem mestu kaže Vulkan svoje mojstrske jeklene izdelke, zakaj najboljše jeklo, ki se da kje dobiti, se izdeluje tukaj. Zato ga zahtevajo ne samo Italija, ampak tudi druge, še bolj oddaljene dežele; prav mnogo ga gre na Laško in odondod še naprej. Železa pa ne izdelujejo, razen če bi komu posebej hoteli ustreči. Če ga pa včasih le kujejo, potem je brez dvoma najboljše. Tu kujejo tudi hrvaško jeklo, ki tako rado turško kri pije in se sovražnikom strašno pred očmi svetli; predorni ostri rez ima od perfektnih jeklarskih mojstrov na Javorniku«.

Nadaljevalo se je leta 1752, ko je Michael Angelo Zois kupil fužino na Javorniku od družine Locatelli. Kot podjeten trgovec je železo in jeklo prodajal po Italiji in v Sredozemlju in bil najmočnejši fužinar na Kranjskem, saj je imel v lasti tudi fužino Plavž in Mojstrano. Svoje premoženje pa je zapustil sinu Žigu. Fužina na Javorniku ni bila velika – majhen plavž in dve kladivi, ki sta stali ob potoku Javornik. V fužini je bilo zaposlenih približno 300 domačinov. Na Javorniku se je zadrževal tudi priznani botanik Balzatar Hacquet, ki je svoja opažanja popisal v knjigi *Oryctographia Carniolica* leta 1778. Bil je tudi Zoisov znanec in svetovalec. Takratni plavž je bil visok 13 čevljev, zato so ga polnili ročno. Grodelj so izpustili 4 do 5 krat na dan in porabili 65 stotov rudne mešanice in 144 »žirgelnov« oglja. Zois je poslal rudoslede, da poiščejo nahajališča manganove rude, ki bi izboljšala grodelj. Seveda so bili ti rudosledi domačini iz Trebeža. Kot rudosled in jamski nadzornik se omenja Vincenc Polc. Manganovo rudo so odkrili na Zelenici v Florjanovem rovu, od koder so jo vozili z voli. Poskusno so uporabljali tudi bohinjski bobovec. Ko je Žiga Zois leta

1819 umrl, so njegovi dediči zgradili nov plavž, ki je deloval do leta 1904. Dograjen je bil leta 1833 in je bil visok 36 čevljev. Plavž je stal v bližini Zoisovega gradu.

Za javorniški plavž je bilo prelomno leto 1869, ko je nastala Kranjska industrijska družba in so Zoisove fužine prešle v njeno last. Zelo pomemben je podatek, da so v plavžu na Javorniku izdelovali zrcalovino, ki je bila svetovno znana in najboljša. Zrcalovina je bila predhodnica feromangana, ki so ga izdelali pod vodstvom tehničnega ravnatelja Lamberta Pantza. Pomemben napredek v izkoriščanju manganove rude na Zelenici je bila iznajdba žičnice leta 1874, ki jo je postavil prav Pantz.

Kasneje se je v Trebežu veliko spremenilo, ko so pripravljali prostor za gradnjo valjarn in to od železniške proge do potoka Javornik, Kozjeka in do Straže. Zato so morali posekati stoletne kostanje od železniške postaje do fužinskega gradu. Na Javorniku so bila tri kladiva, ki so kovala kvadratno in ploščato jeklo. Plavžarstvo je počasi ugašalo, saj so bili tudi rovi rude že izkoriščeni. Rudarji in plavžarji so si morali poiskati drugo delo. Valjarna je pričela obratovati 1902, ko so z Jesenic preselili lahko progo I in II, leta 1903 pa še srednjo progo. Dobrih deset let kasneje se je pričela prva svetovna vojna. Mobilizacija je vzela skoraj vse delavce, namesto njih pa so se zaposlovale žene in dekleta. Prva povojna sprememba je bila leta 1933, ko je bila postavljena nova valjarna. Sledila je druga svetovna vojna. To kratko zgodovino javorniškega plavža sem povzela iz knjige Aleksandra Rjazanceva *Od fužin do železarne*.

Plavž so podrli in leta 1959 tudi Zoisov grad. Rušenja gradu se še dobro spominjam, saj ta dan nisem šla v šolo. Seveda pa učiteljica naslednji dan ni imela nobenega razumevanja za mojo radovednost.

Prvotni prebivalci Trebeža so bili lastniki majhnih kmetij, ki so imeli polja na Bevškem polju, gozdove pa v glavnem v Javorniškem Rovtu. Ker njihova posest ni zadostovala za preživetje, so bili večinoma zaposleni v fužini in plavžu ali v gradu. V Trebež pa so se za delo ob plavžu priseljevali tudi od drugod. Ti delavci so prebivali v delavskih stanovanjih blizu obratov v hišah, ki so bile označene z rudarskim znakom. Največja med njimi je bila Trebčeva hiša, ki je stala v bližini plavža. Najlepša stavba z urejeno okolico pa je bil Zoisov ali fužinski grad.

Podatke o posameznih hišah sem dobila iz ohranjenega dokumenta iz leta 1911. Gre za imenik upravičencev oziroma posestnikov podobčine Javornik, med katere so razdelili skupno srenjsko zemljišče. V imeniku je navedenih 14 hiš, od katerih so bile

štiri v lasti KID. Hiše št. 1, 2 in 3 sedaj ne spadajo več na Javornik, pač pa na Koroško Belo. Obrtna družba pomeni Kranjsko industrijsko družbo, ki je imela v lasti te 4 hiše in še druge. Ne vem pa, zakaj so omenjene samo te štiri. Mogoče, da so bile druge zgrajene kasneje. Tudi sedanje ceste skozi Trebež ni bilo. Bili so le zeleni travniki z ozko stezico. Spominjam se, da sva z mammo hodili v trgovino k Žvabu mimo gradu, mimo Trebčeve hiše po desnem bregu Javornika do Jakoba in čez most v trgovino. V hiši nasproti Jakobove hiše je bila gostilna (Kosmač), kasneje pa Mulejeva mesnica. Malo dalje ob potoku je stala Škrinjarjeva pekarna. V Trebčevi hiši je bila tudi pošta in prostor za gasilce.

Nekatere hiše imajo zanimivo preteklost in domača imena. Zakaj se pri hiši št. 24 reče Na Fržini? Zato, ker je pod cesto še dobro vidna lokacija fužine, ki je obratovala že v 17. stoletju, ko je kraj obiskal J. V. Valvasor. Bila je last Locatellija. Poleg je bila hiša, v kateri sta stanovali dve družini. Na sredi hiše so imeli skupno črno kuhinjo, ob straneh pa bivalne prostore. Njeni stanovalci so si služili kruh v fužini. Leta 1850 so se s Koroške priselili predniki družine Plasin, katere potomci oziroma šesta generacija Plasinovih še vedno stanujejo tu. Hišo Pri Mihelnu št. 26 so leta 1900 zgradili Mihelnovi z Javorniškega Rovta. Vanjo se je priženil Janez Plasin, ki je prejel življenje Na Fržini (to mi je povedala Tončka Plasin). Albina Bertoncelej – Žagarjeva pa mi je povedala, da je bila sedanja hiša s št. 28 včasih žaga, ki je bila v lasti KID. Ker pri žagi ni bilo prostora, so ves žagan les skladiščili pri hiši št. 27 in tako se je hiše prijelo ime Pri Žagarju. Hiša ima na tramu vrezano letnico 1791. Hiša z drugo najstarejšo letnico je št. 21 Pri Faktóru. V hiši je bilo računovodstvo. Ne vem, od kdaj. V času Žiga Zoisa pa zagotovo. Izdajali so račune – fakture. Ohranjena je tudi listina – pogodba iz leta 1779 o prodaji sadovnjaka, ki ga je Zois kupil od tedanjega lastnika Jerneja Erlaha. Na njej je podpisan Sigismund Zois pl. Edelstein. Listina iz leta 1745 pa je poročna pogodba med očetoma ženina in neveste, Matevžem Erlahom in Blažem Svetino. Predvidevam, da je hiša še starejša, vendar drugih dokumentov ni. Moji predniki po očetovi strani so prišli s Koroške – iz Bistrice v Rožu in se naselili v Bohinju – točneje k Zoisovim plavžem. Ko je plavžarstvo zaradi požara v Bohinju ugasnilo, so prišli na Jesenice. Moja praprababica Francka Langus je delala v KID, oče Marjan pa v Železarni Jesenice v strugarni valjev. Leta 1946 smo dobili najemniško stanovanje Pri Faktóru.

